УДК 342.3:342.56

https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-4(14)-209-217

Пукас Антон Юрійович суддя, Господарський суд м. Києва, м. Київ, тел.: 067-932-43-94, https://orcid.org/0009-0005-2922-247X

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДОВІРА ДО СУДУ: ЗВ'ЯЗОК І ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ

Анотація. *Актуальність* обраної теми зумовлюється потребою розбудови української правової держави, одним із позитивних показників функціонування якої є довіра до суду як частини її системи управління. Основу цього складає заявлена ціль українського громадянського суспільства стати частиною Європейського Союзу. Разом тим, існує значний розрив соціоло-гічних показників між довірою громадян України до інститутів громадянського суспільства та довірою до суду як складової частини держави. На проблему довіри до суду в сучасних умовах звертала увагу вже досить значна кількість науковців як зарубіжних, так і вітчизняних. Тим не менше, ускладнення соціальних та політичних процесів вимагає постійного звернення до цього питання. Громадянське суспільство, будучи основою розвитку держави, впливає на його розвиток і, відповідно, підвищує рівень довіри громадян до неї та всіх її складових частин, у т.ч. й судової гілки влади. низький рівень довіри до суду є фактично й частиною ставлення суспільства до держави в цілому. Найважливішим критерієм довіри до суду є критерій справедливості, який і слід розглядати як правову цінність. У громадянському суспільстві він досягається за рахунок об'єктивності, забезпечення верховенства права та дотримання і забезпечення прав і свобод громадян. Відповідно, постає необхідність введення цієї категорії в українське законодавство. *Мета* дослідження полягає в необхідності з'ясування зв'язку та взаємозалежності між рівнем довіри до суду та станом громадянського суспільства. *Методологія* статті базується на системному підході та на загальних методах – логічному і порівняльному, а також на спеціальному – соціологічному. У *висновках* сформульовано ідею про вплив на стан довіри до суду стану розвитку держави, котра знаходиться під безпосереднім контролем громадянського суспільства.

Ключові слова: довіра до суду, громадянське суспільство, правова держава, справедливість, об'єктивність.

Pukas Anton Yuriyovych judge, Commercial Court of Kyiv, Kyiv, tel.: 067-932-43-94, https://orcid.org/0009-0005-2922-247X

CIVIL SOCIETY AND TRUST IN THE COURT: CONNECTION AND INTERDEPENDENCE

Abstract. The relevance of the chosen topic is due to the need to build a Ukrainian legal state, one of the positive indicators of the functioning of which is trust in the court as part of its governance system. The basis for this is the declared goal of Ukrainian civil society to become part of the European Union. At the same time, there is a significant gap in sociological indicators between the trust of Ukrainian citizens in civil society institutions and trust in the court as a component of the state. A fairly significant number of scholars, both foreign and domestic, have already paid attention to the problem of trust in the court in modern conditions. Nevertheless, the complication of social and political processes requires constant attention to this issue. Civil society, being the basis of the development of the state, affects its development and, accordingly, increases the level of trust of citizens in it and all its components, including the judicial branch of government. A low level of trust in the court is actually part of the attitude of society to the state as a whole. The most important criterion of trust in the court is the criterion of justice, which should be considered as a legal value. In civil society, it is achieved through objectivity, ensuring the rule of law and observing and ensuring the rights and freedoms of citizens. Accordingly, there is a need to introduce this category into Ukrainian legislation. The purpose of the study is to clarify the connection and interdependence between the level of trust in the court and the state of civil society. The methodology of the article is based on a systemic approach and general methods - logical and comparative, as well as special - sociological. The conclusions formulate the idea of the influence on the state of trust in the court of the state of development of the state, which is under the direct control of civil society.

Key words: trust in the court, civil society, rule of law, justice, objectivity.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток України тісно пов’язаний із становленням правової держави та громадянського суспільства. Внаслідок обраного напряму свого розвитку, зафіксованого у правових актах після подій 2014 року, Україна зобов’язалася виконати цілий ряд умов, що дозволять їй в майбутньому стати повноправним членом Європейського Союзу. Однією з них стало проведення судової реформи на засадах принципу верховенства права. Наслідком цієї реформи повинне бути підвищення рівня довіри до судів у суспільстві. Однак, цей процес достатньо складний, пов’язаний не лише із самою судовою реформою, але і з розвитком громадянського суспільства та його впливом на правову державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Довіра до суду вже неодноразово перебувала у сфері наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних. В останні десятиліття до цієї теми зверталися, зокрема, Джеральд

Дж. Т. Сенюк (2009) [5], В. Новоселова (2016) [10], В. Сліпенюк (2023) [14] та ін. В цих роботах зверталася увага як на теоретичні, загальні, так і на специфічні умови стану довіри до суду. Однак, у кожному з цих випадків автори розглядали тільки окремі аспекти проблеми довіри до суду. Як правило, в них обов'язково зверталася увага на зв'язок між довірою до суду та станом розвитку демократичного суспільства.

Мета статті. Окреслити і визначити зв'язок та взаємозалежність між рівнем довіри до суду як елементу судовчинства та станом громадянського суспільства в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Громадянське суспільство – це особлива форма суспільства, сутність якого визначається вищим рівнем його розвитку. Адже будь-яке суспільство розвивається відповідно до умов оточуючого середовища і свого внутрішнього стану. Відповідно до цього воно і створює та підтримує свою власну політичну систему.

Саме поняття громадянського суспільства, як відомо, з'явилося ще у 1820-х роках, хоча його ідея з'явилася набагато раніше. С тих пір воно лише осмислювалося і наповнювалося певним змістом, уточнювалося за окремими параметрами і нюансами. В цей же час особлива увага почала приділятися і питанню підвищення довіри до суду. Відомий філософ Г.В.Ф. Гегель, писав: «…до права належить, зокрема, й довіра, яку громадяни мають до нього, і це той бік, який вимагає публічності судочинства» [3, с. 196]. І, при цьому, він розглядав у взаємодії з суспільними процесами ще й сутність громадянського суспільства. Тобто вже на початку XIX століття було зрозуміло, що довіра до суду є одним із проявів існування громадянського суспільства.

В сучасній українській юридичній науці громадянське суспільство визначається як «система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян держави, їх об'єднань, що добровільно сформувалися та перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку» [13, с. 58]. Однак, це визначення не враховує тієї обставини, що саме ці громадяни і їх утворення впливають на державу. Відповідно до означеного визначення, держава лише створює умови для вільного розвитку громадян. Проте, автор цього визначення О. Скакун, все ж таки, погоджується з тим, що повинна бути взаємодія між громадянським суспільством та державою, що воно має певний пріоритет перед державою та «справляє вплив на створення і функціонування державних органів у власних інтересах» [13, с. 60].

Вважається також, що саме громадянське суспільство є основою існування правової держави. На думку О. Головащенка, «без розвиненого громадянського суспільства неможливо побудувати правову державу» [4, с. 126].

Відповідно, громадянське суспільство не просто об'єктивно взаємодіє з правовою державою, але й формує його. Це визначається не лише теоретич-

ними уявленнями, наведеними вище, але й відображенням у законодавстві України. З цього приводу в Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки зазначається: «Становлення демократичної, правової та соціальної держави тісно пов'язане з розвитком громадянського суспільства як сфери суспільної діяльності громадян, що об'єднуються для прийняття спільних рішень, а також захисту прав та інтересів, досягнення спільного блага, у тому числі у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, політичними інститутами та бізнесом» [16]. Водночас у цьому ж документі зазначається, що саме інститути громадянського суспільства мають найбільший рівень довіри в сучасній Україні.

Щодо судів, як показують соціологічні дослідження, то в українському суспільстві панують фактично зворотні уявлення. А низький рівень довіри до суду є й частиною ставлення до всієї держави в цілому. Підставою для такої думки є та обставина, що будь-який судовий орган є частиною саме державної влади, державної системи управління. Це підтверджується, зокрема, результатами всеукраїнського опитування, проведеного у 2020 році «Довіра до суду» Інститутом прикладних гуманітарних досліджень. Як стверджують автори цього дослідження «довіра українців до різноманітних інституцій знаходиться приблизно на тому ж рівні, що і довіра до судів в цілому» [2, с. 9]. Відповідно до цього опитування рівень довіри до судів коливається в межах 15,4% – 22,3% з показником «скоріше довіряю» та в межах 1,9% д – 5,7% з показником «повністю довіряю». Найбільше довіряють громадяни України Конституційному суду, а найменше – місцевим судовим органам. Водночас до інститутів громадянського суспільства рівень довіри населення України значно вищий. Наприклад, на початку 2000-х років громадським організаціям довіряло 40,2% громадян [8, с. 88], а у 2018 році – вже 60% [6].

Як бачимо, розбіжність у показниках щодо довіри до суду та інститутів громадянського суспільства достатньо суттєва. Важливо те, що громадяни України більше довіряють інститутам громадянського суспільства, але менше – судам, які є частиною держави. При цьому, як ми знаємо, громадянське суспільство – це основа для правової держави. Відповідно, з цього випливає, що рівень розвитку правової держави ще не відповідає рівню розвитку громадянського суспільства. І це може свідчити тільки про те, що правова держава ще перебуває у процесі формуванні її громадянським суспільством. У випадку подальшого укріплення правової держави рівень довіри суспільства до її органів , зокрема судових, повинен підвищуватися.

Для того, щоб говорити про можливість підвищення довіри до суду в середовищі українського суспільства, необхідно так само розуміти і його місце в системі держави. Відповідно до статті 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та

судову. З точки зору Заслуженого юриста України О. Мучника всі ці гілки влади підлягають контролю з боку безпосередньо народу [9, с. 149]. Крім того, в Конституції у розділі VIII «Правосуддя» визначено основні засади функціонування судів. До них, зокрема, відповідно до статті 129 відносяться 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення.

Саме порушення цих засад і впливає на зниження рівня довіри суспільства до судів. Саме тому у пояснювальній записці до законопроекту Закону України «Про відновлення довіри до судової влади» від 11 березня 2014 року (автори – народні депутати Ю. Дерев'янко, Н. Агафонова, А. Лабунська, Л. Ємець, О. Бондарчук, Р. Стаднійчук) було наголошено на двох моментах, що визначали необхідність прийняття відповідного закону: 1) «набула загрозливого характеру практика прийняття суддями відверто протиправних, неправосудних рішень, що прямо порушують конституційні права і свободи громадян, що підтверджується катастрофічним зростанням кількості рішень Європейського суду з прав людини»; 2) «надзвичайно гострою проблемою судової влади в України є всеохоплююча корупція, яка набула поширення на всіх етапах здійснення правосуддя, що гарантувалось «круговою порукою», створеною в системі судочинства і закріпленою в законах України, які були прийняті у зв'язку з проведенням судової реформи в України у 2010 році» [12].

Якщо громадянське суспільство є основою для існування правової держави, то так само воно є і основою для існування судової влади цієї ж держави. Довіра до держави з боку громадян відповідно зумовлює і довіру до суду.

Основним критерієм існування довіри до суду, з нашої точки зору, є безумовно справедливість. Розглядаючи питання справедливості ще у XIX ст. Г.В.Ф. Гегель відзначав: «Член громадянського суспільства має право – виступати в суді, а також обов'язок – відповідати в суді й отримувати своє спірне право тільки через суд… Справедливість – це щось велике в громадянському суспільстві: хороші закони дають державі квітнути, а вільна власність стає основною умовою її блиску» [3, с. 194, 199]. Німецький філософ достатньо чітко поєднав у розумінні справедливості відображення однієї з основних умов існування громадянського суспільства. Таким чином можна

говорити про те, що справедливість сама по собі у діяльності судових органів є не лише результатом впливу громадянського суспільства, але й водночас однією з основ його ж існування.

Взагалі справедливість слід розглядати як правову цінність. І безумовно розуміння справедливості є чинником самозбереження всього суспільства. Не можна не погодитися із Тетяною Подковенко, що «існування права без справедливості є доволі сумнівним. Оскільки закон, в якому нівелюється принцип справедливості стає неправовим, деспотичним, свавільним приписом влади, він вивищує владу над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких засобів» [11, с. 13]. Нівелювання принципу справедливості тягне за собою і нівелювання довіри як до закону, так і до суду. Якщо немає довіри до закону, відповідно, суд як інстанція, яка керується передовсім законом, також не заслуговує на довіру.

Справедливість може досягатися виключно за рахунок об'єктивності діяльності судів. Детально розглядаючи питання довіри до судів та суддів канадський юрист Джеральд Дж. Т. Сенюк, зрештою визнає необхідність формування цієї об'єктивності через цілий ряд моментів у діяльності самих суддів. Він вказує, що «сучасні реалії вимагають від суддів більш активної, лідерської позиції в забезпеченні та підтриманні належного рівня довіри громадськості до судової системи. Така лідерська позиція… вимагає від представників суддівського корпусу певного розширення спектру своїх функцій з метою забезпечення належного інформування та підвищення рівня обізнаності громадськості в правових питаннях. Для суддів буде дуже корисно мати доступ до достовірної інформації, яка відображає та тлумачить показники рівня громадської довіри до судової системи. Насамкінець, судді повинні стати учасниками прямого діалогу з представниками громадськості, іншими органами державної влади стосовно забезпечення громадської підтримки та довіри до судів. Єдиною обов'язковою умовою має бути те, що здійснення цих кроків жодним чином не повинно впливати ані на фактичний стан, ані на сприйняття таких ключових засад громадської довіри, якими є незалежність і об'єктивність суддівства» [5, с. 103].

В сучасному законодавстві України поняття справедливості поєднується також із верховенством права та повагою до прав і свобод громадян. Відповідно до статті 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» кожен суд має основним завданням «здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [7]. Разом з тим, справедливість може існувати при вирішенні справ у суді не лише у сучасному демократичному світі. Справедливість, звісно не в якості правила, може бути властивою і для

діяльності судів навіть при відсутності демократичного стану суспільства. Проте, тільки при громадянському суспільстві і правовій державі справедливість ефективно поєднується із забезпеченням верховенства права та прав і свобод громадян.

Однак, слід відзначити, що ні в Конституції України, ні в Законі України «Про судоустрій та статус суддів» про об'єктивність суддів і про засоби її забезпечення не згадується. Відповідно це питання розглядається більше у теоретичній площині. З нашої ж точки зору, з метою підвищення довіри до судів варто було б розглянути таку можливість і внести певні зміни до діючого законодавства. Тим більше, що ми маємо приклад у вигляді Бангалорських принципів поведінки суддів, схвалених резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Рад ООН від 27 липня 2006 р., де прямо вказується, що «об'єктивність судді є необхідною умовою для належного виконання ним своїх обов'язків» [1].

Держава, будучи залежною від громадянського суспільства, змушена реагувати на його інтереси і його вплив. І зобов'язана шукати ті засоби та способи, котрі б сприяли функціонуванню самого громадянського суспільства. Відповідно вона зобов'язана і шукати ті засоби та способи, які б підвищували довіру громадян до судів і суддів.

Але якщо вплив громадянського суспільства на підвищення довіри до суду стає цілком зрозумілий з огляду на вищевикладене, то постає питання: чи може бути зворотний зв'язок, який би вказував на залежність громадянського суспільства від рівня довіри до суду? З першого погляду, звісно, ні. Однак, якщо розглядати це питання в динаміці розвитку суспільних відносин, то ця залежність може проявлятися. Зокрема якщо спостерігається стійке падіння довіри до суду від найвищого показника, то це може свідчити лише про руйнування системи правової держави і відповідно про ослаблення інститутів громадянського суспільства. Наприклад, в останні роки, пов'язані з певними проблемами навколо протистояння між Республіканською та Демократичною партіями у виборчому процесі, спостерігається падіння довіри до судової влади в США. Так, у квітні 2024 року було засвідчено, що рівень довіри до суду тут впав до 42% [17]. Так само в лютому було зафіксовано і деяке падіння довіри до Верховного Суду США – до 40% – на фоні політичних протистоянь між республіканцями і демократами [15]. Не вдаючись в детальний аналіз ситуації в США, тим не менш, відзначимо загальну тенденцію, яка вказує на слабкість громадянського суспільства в США в останні роки, яку спричинила внутрішня популістська політика.

Висновки. Таким чином, рівень довіри суспільства до суду тісно пов'язаний із рівнем розвитку громадянського суспільства і станом правової держави. При цьому, при активному розвитку громадянського суспільства зберігається стійка тенденція його впливу на державу та всю її систему влади.

І чим більше зростає довіра суспільства до держави, тим більше повинна зростати і довіра до судів та суддів. Разом з тим, криза громадянського суспільства призводить до зниження довіри до судової влади. Довіра до суду – це динамічне явище, воно не може мати статичного характеру. Основою довіри до суду є така категорія як справедливість, проте у громадянському суспільстві вона досягається за рахунок об'єктивності, забезпечення верховенства права та дотримання і забезпечення прав і свобод громадян. Проте, якщо останні категорії забезпечуються внаслідок проведення судової реформи, об'єктивність є категорією людської свідомості. Разом з тим ця категорія відсутня в українському законодавстві.

Література:

1. Бангалорські принципи поведінки суддів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/02.pdf
2. Барометр довіри до суду: (звіт за результатами 1-ї фази онлайн-опитування за методом CAWI. Харків, 2020.
3. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. Київ, 2000. 329 с.
4. Головащенко О. Громадянське суспільство як основа у становленні правової держави. *Вісник Академії правових наук України.* 2008. Вип. 3 (54).
5. Джеральд Дж. Т. Сенюк. Довіра громадян до судів та суддів. *Судова апеляція.* 2009. №3 (16). С. 95-105.
6. Довіра до громадських організацій зростає, але суспільство стає більш радикальним, – результати дослідження. URL: https://www.irf.ua/dovira_do_gromadskikh_organizatsiy_zrostae_ale_suspilstvo_stae_bilsh_radikalnim_rezultati_doslidzhennya/
7. Закон України «Про судоустрій та статус суддів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text
8. Макух О. Довіра як атрибут громадянського суспільства: комунікативний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Випуск 2 (22) 2014. С. 88.
9. Мучник А. Комментарий к Конституции Украины. Кн. 1. Киев, 2003. 400 с.
10. Новоселова В. В. Проблеми формування довіри до судової влади в Україні. *Актуальні питання державотворення та правотворення в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 05 жовтня 2016 р.).* Запоріжжя : ЗНУ, 2016. С. 11-13.
11. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства.* 2016. Вип. 4.
12. Проект Закону про відновлення довіри до судової системи України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50133
13. Скакун О. Теорія держави і права. Харків, 2008. 655 с.
14. Сліпенюк В. Довіра до правосуддя як складова системи національної безпеки України. *Право та державне управління.* 2023. №4. С. 26-32.
15. У США заміряли рівень довіри до Верховного суду і прийшли до невтішного висновку. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/293824-v-ssha-zamerili-uroven-doveriya-k-verkhovnomu-sudu-i-prishli-k-neuteshitelnomu-vyvodu
16. Указ Президента України «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text
17. Gallup: Американці втрачають довіру до державних інституцій США. URL: https://www.holosameryky.com/a/gallup-dovira-do-uriadu-ssha/7573434.html

References:

1. Banhalorski pryntsypy povedinky suddiv [Bangalore Principles of Judicial Conduct]. URL: https://court.gov.ua/userfiles/02.pdf [in Ukrainian]
2. Barometr doviry do sudu: (zvit za rezultatamy 1-yi fazy onlain-opytuvannia za metodom CAWI [Barometer of Trust in the Court: (report on the results of the 1st phase of the online survey using the CAWI method]. Kharkiv, 2020. S. 9. [in Ukrainian]
3. Hehel H.V.F. (2000). Osnovy filosofii prava [Fundamentals of legal philosophy]. Kyiv. [in Ukrainian]
4. Holovashchenko O. (2008). Hromadianske suspilstvo yak osnova u stanovlenni pravovoi derzhavy [Civil society as a basis for the formation of a legal state]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy.* [Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine] Vyp. 3 (54). [in Ukrainian]
5. Dzherald Dzh. T. Seniuk (2009). Dovira hromadian do sudiv ta suddiv [Citizens' trust in courts and judges]. *Sudova apeliatsiia.* [Judicial appeal] №3 (16). S. 95-105. [in Ukrainian]
6. Dovira do hromadskykh orhanizatsii zrostaie, ale suspilstvo staie bilsh radykalnym, – rezultaty doslidzhennia [Trust in public organizations is growing, but society is becoming more radical, study finds]. URL: https://www.irf.ua/dovira_do_gromadskikh_organizatsiy_zrostae_ale_suspilstvo_stae_bilsh_radikalnim_rezultati_doslidzhennya/ [in Ukrainian]
7. Zakon Ukrainy «Pro sudoustrii ta status suddiv» [Law of Ukraine "On the Judicial System and the Status of Judges"]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text [in Ukrainian]
8. Makukh O. (2014). Dovira yak atrybut hromadianskoho suspilstva: komunikatyvnyi aspekt [Trust as an attribute of civil society: communicative aspect]. Visnyk NTUU *«KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo.* [Bulletin of NTUU "KPI". Political science. Sociology. Law] Vypusk 2 (22). S. 88. [in Ukrainian]
9. Muchnik A. (2003). Kommentariy k Konstitutsii Ukrainyi [Commentary on the Constitution of Ukraine]. Kn. 1. Kiev. [in Russian]
10. Novoselova V. V. (2016). Problemy formuvannia doviry do sudovoi vlady v Ukraini [Problems of building trust in the judiciary in Ukraine]. *Aktualni pytannia derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukraini: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Zaporizhzhia, 05 zhovtnia 2016 r.).* [Current issues of state formation and lawmaking in Ukraine: materials of the international scientific and practical conference] Zaporizhzhia: ZNU, S. 11-13. [in Ukrainian]
11. Podkovenko T. (2016). Spravedlyvist u systemi tsinnostei prava [Justice in the system of values of law]. *Aktualni problemy pravoznavstva.* [Current problems of jurisprudence] Vyp. 4. [in Ukrainian]
12. Proekt Zakonu pro vidnovlennia doviry do sudovoi systemy Ukrainy [Draft Law on Restoring Trust in the Judicial System of Ukraine]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50133 [in Ukrainian]
13. Skakun O. (2008). Teoriia derzhavy i prava [Theory of State and Law]. Kharkiv. [in Ukrainian]
14. Slipeniuk V. (2023). Dovira do pravosuddia yak skladova systemy natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Trust in justice as a component of the national security system of Ukraine]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia.* [Law and public administration] №4. S. 26-32. [in Ukrainian]
15. U SShA zamirialy riven doviry do Verkhovnoho sudu i pryishly do nevtishnoho vysnovku [The US measured the level of trust in the Supreme Court and came to a disappointing conclusion]. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/293824-v-ssha-zamerili-uroven-doveriya-k-verkhovnomu-sudu-i-prishli-k-neuteshitelnomu-vyvodu [in Ukrainian]
16. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Natsionalnu stratehiiu spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021-2026 roky» [Decree of the President of Ukraine "On the National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021-2026"]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text [in Ukrainian]
17. Gallup: Amerykantsi vtrachaiut doviru do derzhavnykh instytutsii SShA [Americans are losing trust in US government institutions]. URL: https://www.holosameryky.com/a/gallup-dovira-do-uriadu-ssha/7573434.html [in Ukrainian]